

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מג, תשנ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ספרד, צרפת ואשכנז – מי הן?

שנת התשנ"ב ה'עמדה בסימן חמש מאות שנים לגירוש היהודים מספרד, ואירועים רבים הוקדשו לזכר מאורע זה – בתוכם חידון התנ"ך ביום העצמאות, שמעל בימתו התנוסס הפסוק מספר עובדיה: "וגַלַּת הַחֵל הַזֶּה לבני ישראל אשר כנענים עד צרפת וגַלַּת ירושָׁלַם אשר בספרד יִרְשׁוּ את ערי הנגב" (פס' כ). מתברר שנעלם מעיני רבים שהשם ספרד בפי עובדיה אינו מכוון לאיספניה (או במבטא חכמינו: אספמיה), והנביא לא ראה אותה מן-הסתם אפילו בחלום. אספמיה נזכרת בתלמוד כארץ רחוקה בקצה העולם – מהלך שנה מארץ ישראל. על החלום, שאינו מוגבל במקום, אמרו: "אדם יֵשֶׁן כאן ורואה חלום באספמיה" (נידה ל ע"ב). לפי אחד המקורות שמתחילת ימי הגאונים (סדר עולם זוטא), ראשיתו של יישוב יהודי בספרד חלה רק אחרי חורבן בית שני, וזה הלשון שם: "בא אספסיינוס והחריב הבית והגלה את ישראל ובתים הרבה מבית דוד ויהודה לאספמיה היא ספרד" (פרק תשיעי, מהדורת גרוסברג). הזיהוי של אספמיה וספרד נמצא כבר בתרגום יונתן לפסוק הנזכר מספר עובדיה. תרגום זה מביא את השם צרפת שבפסוק בלי שינוי, אולם במקום ספרד הוא כותב אספמיה.

ואנו שואלים: מה עניין ספרד אצל אספמיה וכיצד נוצר הזיהוי המוזר הזה?

נראים דבריו של ש"י רפאפורט (ספר ערך מלין, ורשה תרע"ב) בעניין זה, וזה לשונו: "כי היוונים קראו לכל ארצות המערביות לארצם... ובייחוד איטליה ואספמיה העספּערא (= הֶסְפֵּרָא)... ומושב שרי מעלה הממונים על הארצות ההן העספּערידעס (= הֶסְפֵּרִידֵס)... ולקח המתרגם (יונתן ופשיטא) הפרט בעד הכלל והבין בשם ספרד – אספמיה". פירושו של דבר, שהתרגום הרואה בספרד אספמיה נובע מדמיון הצליל של הֶסְפֵּרָא – ועוד יותר של הֶסְפֵּרִידֵס – לספרד, ואף שהיה השם הֶסְפֵּרָא כללי לארצות אחדות, צמצמו אותו המתרגמים והחילו אותו על אספמיה בלבד.

והיכן שוכנת ספרד שכיוון אליה עובדיה בנבואתו? בעניין זה חלוקות הדעות. אפשרות אחת היא שהבי"ת היא חלק מן השם, והשם עצמו חסר בי"ת לציון המקום – ממש כמו "אשר כנענים" שבאותו פסוק במקום 'בכנענים', ולפי זה **בספרד** אפשר שהיא עיר היושבת על חוף בוספורוס. זיהוי זה בא בוולגטה, שבה התעתיק של "בספרד" הוא Bosforo. היום מוסכם שהבי"ת הדבוקה למלה **ספרד** היא מאותיות השימוש, ו**ספרד** היא הצורה הארמית של השם **סרדיס**, הממלכה הלודית שבאסיה הקטנה שהגיע אלינו דרך הפרסית והאכדית: S(a)parda; וזה המקום שכיוון אליו הנביא.

יהיה הפירוש אשר יהיה – לאספמיא לא כיוון עובדיה בנבואתו ולא חזה את גירוש היהודים מאותה ארץ רחוקה, שבימיו לא היו בה יהודים כלל.

מנהג זה שנהגו בו אבותינו בדורות הראשונים של ימי הביניים – לכנות מדינה באירופה על פי שם מקראי הדומה לה בצלילו – מנהג זה אינו חל על ספרד בלבד. כך אירע גם לשם **צרפת** הנזכר גם הוא באותו פסוק בספר עובדיה בצד השם **ספרד**. אין ספק, ש**צרפת** זו היא העיר הנזכרת גם בסיפורי אליהו הנביא (מלכים א' יז, ט-י), עיר השוכנת ליד צידון על חוף הים המערבי בצפון ארץ ישראל. ולפי זה הכתוב בעובדיה "אשר כנענים עד צרפת" כולל למעשה את ארץ ישראל כולה. סיבת הכינוי **צרפת** לארץ פרנצא היא הדמיון המופלג של שלושת העיצורים שבשני השמות.

צרפת המקראית קרויה היום בפי הערבים צרפנד (صرفند): והוא בלי צל של פקפוק גלגול מן השם העברי **צרפת**. התיי"ו ב**צרפת** דגושה היא בכוח, ואין הדגש בא לכלל גילוי בסוף התיבה – כדון הדגש החזק בדרך כלל, אבל הוא גלוי בשם **צרפתה**. דגש זה פורק לשני עיצורים, שהאחד מהם שונה לנו"ן לשם ההתרחקות מן הדמיון, ואילו התיי"ו המקורית האטומה נידמתה לנו"ן הקולית והייתה לדל"ת, כפי שקרה גם לשמות אחרים (עיי' י' אליצור, קתדרה 54 [תש"ן], הערה 41).

כללו של דבר: אין בין **צרפת** שבמקרא ל**צרפת** שבאירופה אלא דמיון הצליל בלבד, אף-על-פי שרש"י מביא את הזיהוי של צרפת עם פרנצ"א בפירושו לפסוק מעובדיה: "אומרים הפותרים צרפת היא המלכות שקורין פרנצ"א בלעז". ואף אבן-עזרא מעיד על השימוש הממושך בשני השמות **צרפת** ו**ספרד** לשתי המדינות שבאירופה. אבינרי מצטט את רש"י ומוסיף שדברי רש"י לא הובאו "אלא כלפי המחמירים שלא כדון, שביקשו לדחות את צרפת וספרד מפני פראנציה והישפניה" (היכל רש"י, ב, מלון פרושי

רש"י, תל-אביב תש"ט, עמ' רצג). כדעת "המחמירים" סברו גם קצת מחברי האקדמיה, ודעתם הייתה שראוי להשאיר את השם **ספרדי** רק לציון מוצאו של יהודי המתייחס על עדה מסוימת (כמו **אשכנזי**), ולא לציון שמה של המדינה. דעה זו דעת מיעוט הייתה ולא נתקבלה. השמות **ספרד** ו**צרפת** נשארו אפוא בעינם.

תמוה מכל השמות המקראיים שיוחסו למדינות באירופה הייחוס של **אשכנז** לגרמניה. הלא אפילו אות אחת אין ב**אשכנז** כדי לרמוז על גרמניה! השם **אשכנז** מובא בספר **יוסיפון** – ספר עברי על ימי הבית השני שנתחבר בידי מחבר אנונימי בן אמצע המאה העשירית. מסופר שם על אספסינוס: "בעת ההיא בא בספסינוס שר החיל אשר שלח נירוס אל ארץ המערב ו**אשכנז** ובריטניאה וסקסוניא ואסקוטיאה וכנעם..." (יוסיפון, מהדורת פלוסר, כרך א, עמ' 298). ובהערה על **אשכנז** המהדיר מעיר: "המחבר מתרגם אפוא את גרמניה בשם מקראי 'אשכנז', והוא לפי כל הנראה העד הראשון לזיהוי זה של אשכנז עם גרמניה". ואולם הזיהוי של אשכנז עם שבטי הגותים קדם לעדות של יוסיפון במאות שנים. בכרוניקה של היירונימוס, שזמנה מחצית האלף הראשון לספירה, נאמר בדיון על לוח העמים שבבראשית י: "אשכנז הם השבטים הגותיים". מכאן מסיק פלוסר שהזיהוי של **אשכנז** עם השבטים הגותיים מוצאו בתקופת הגותים עצמם. ובמבוא פלוסר מסכם: "מסתבר שמוצא הזיהוי גרמניה-אשכנז הוא בכך שבעבר בני העם הגותי, הטאוטוניים, ראו את עצמם כצאצאי בני אשכנז שבמקרא" (שם, כרך ב, עמ' 104).

עד כאן עדות הכתובים על עצם הזיהוי, ועדיין לא נתבררה התמיהה מה בין הגותים או הגרמנים לשם **אשכנז**. תמיהה זו יפה היא מתיישבת בדברי ואלאך (L. I. Wallach, *MGWJ* 83 [1939], עמ' 302–304). לדברי ואלאך מקור הזיהוי בתחום התרבות הערבית שכינו בה את האזור של גרמניה וסקנדינביה – מולדת הגותים – בשם הכולל **אנל-שכנזה** – שהוא השם לסקנדינביה (= *Scandza*) בתוספת אל-הידיעה הערבית. מכאן הדרך סלולה לשם אשכנז (מבני גמור ברשימת העמים בבראשית י, ג): הלא **שכנזא** בתוספת האלף התחילית מן היידוע הערבי שווה כמעט בכול **לאשכנז** (כנגד ה-S הלוועזית רגילים היו בימי הביניים לכתוב ש, וייתכן שעובדה זו של כתיב תרמה אף היא לזיהוי). במשך הזמן צומצם השם לגרמניה בלבד.

וכשמות אלו גם שמות אחרים של מדינות באירופה שנקראו על-פי שמות מקראיים, כגון: תוגר, תוגרמה, לתורכיה (= טורקיה), ששימש את סופרינו בימי הביניים ובתקופת ההשכלה דוגמת י"ד ברקוביץ: "לקח האנגלי מידי התוגר את ארץ ישראל" (סיפורים, תשי"ט, עמ' רכב; דרך אגב: תוגר נזכר במגילת המלחמה מקומראן [ב, 11] כאחד משבטי הארמים). יתר על כן: טורקיה זכתה לשם נוסף, הלוא הוא **תירס** (מִשְׁךְ וְתִירָס נזכרים בבראשית י, ב. התרגום המיוחס ליונתן תרגם את **תירס** – **תרק**, וזו זוהתה בתקופת ההשכלה עם טורקיה).

דרך-אגב ייאמר כאן, שאותו אשכול מן הדגניים, הנושא טורי גרעינים רבים, נקרא **תירס** על שם ארץ טורקיה! פרי אדמה זה הגיע מאמריקה הרחוקה דרך ספרד אל האימפריה הטורקית, ומן הטורקים נודע גם בארצנו. משום כך נחשבה טורקיה לארץ המוצא של הצמח, ומכאן שמו (ראה גם: גב"ע צרפתי, לשוננו לעם לב [תשמ"א], עמ' 190-191).

כל התרגומים העתיקים זיהו את **כפתור** (היא כרתים), מולדת הפלשתים, עם **קפדוקיא** שבאסיה הקטנה, בגלל קרבת הצליל בלבד. במגילת בראשית מקומראן (כא, 23) היא נקראת **כפתוד**.

ואפילו השם **הָגֵר** זכה לזיהוי עם מדינה באירופה: זיהו אותו עם הונגריה, וכשמספר עגנון על ראשית היישוב בארץ שתושביה "קצתם דיברו רוסית או פולנית או הגרית" (אורח נטה ללון, עמ' 435) לא התכוון לערבית אלא להונגרית. הדמיון החלקי-מאוד של השם המקראי לשם המדינה די היה בו לצורך הזיהוי.

פתחנו את דברינו בשמה של ספרד לרגל חמש-מאות שנים לגירוש היהודים מתוכה, וגם בסיום הדברים נזכיר אותה שוב – הפעם כדי לציין ש'עברות' שמות על-פי הצליל אינו מתבסס רק על המקור המקראי. ארץ אישפניה זכתה אף לכינוי **חצי אי השפנים**, כאשר יעיד שירו של יל"ג "במצולות ים":

ימים רבים ישבו גולי ציון שאננים
בקצה נגב אירפָּה בחצי-אי-השפנים;
בערב ערב שבתם ומנוחתם נעמה
ובני מחמד כל מחמד לא מנעו מהמה:
טוב הארץ אכלו, כאחים ישבו
שכחו גלותם וכאזרחים נחשבו.